

УДК 37.091.4 Макаренко

АНАТОЛІЙ РАЦУЛ

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка

ПРОБЛЕМА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ А.С. МАКАРЕНКА

Стаття розкриває різні аспекти процесу сімейного виховання у педагогічній концепції А.С. Макаренка. Автор здійснює комплексний аналіз виховних теорій А.С. Макаренка, виділяючи ідеї, актуальні в умовах функціонування сучасного суспільства.

Ключові слова: сім'я, сімейне виховання, сімейні стосунки, виховний вплив.

Постановка проблеми. Сім'я – основний соціальний інститут, який споконвіку користувався високою повагою у нашій країні. Вона відіграє визначальну роль у формуванні нової особистості з неповторними фізичними, психологічними, розумовими рисами, морально-духовними якостями, а також в її орієнтації на трудове й суспільно-політичне життя. Тут маленька людина живе, зростає, виховується. Педагоги не одного покоління доводять, що сім'я і дитина є дзеркальним відображенням одне одного. Тому можна сміливо стверджувати, що саме інститут сім'ї формує і визначає зміст кожного суспільства: яка типова сім'я – такий і соціум.

В останні десятиліття українське суспільство пережило ряд екстремальних загально-кризових ситуацій, відголоски яких лунають й досі. Дані потрясіння прямо позначилися на житті кожної родини. Швидке зменшення офіційних шлюбів і збільшення позашлюбних дітей, економічні негаразди і безробіття, зростання випадків розлучень та поява великої кількості дійсно самотніх людей у різних вікових категоріях порушують цілісність родини, знижують її адаптаційні можливості та призводять до значних відхилень у її функціонуванні. Це дає підстави говорити про кризу інституту сім'ї з подальшим руйнуванням, що на сьогодні яскраво проявляється у гострих конфліктах батьків і дітей, категоричних розривах сімейних стосунків (навіть довготривалих), у недоліках та неприпустимих помилках сімейного виховання та ін..

Як бачимо, сім'я посідає головне місце в процесі формування особистості, тому на сучасному етапі розвитку суспільства перед педагогічною наукою постало питання про проблему сімейного виховання. З метою її вирішення та вибору найефективнішого на сьогодні способу виховання дитини в сімейному колективі необхідно, на нашу думку, звернутися до ідей вітчизняних педагогів-класиків. Зокрема варто зупинитися на виховних концепціях видатного українського педагога Антона Семеновича Макаренка, чий науковий розробки досі є об'єктом пильного дослідження вчених.

Аналіз актуальних досліджень. Працюючи над даною тематикою, ми спиралися, перш за все, безпосередньо на праці самого А.С. Макаренка. Він ретельно вивчав різні аспекти сімейного виховання дитини з метою удосконалення даного процесу. Свої погляди педагог висвітлює у таких загальновідомих працях: «Книга для батьків», «Педагогическая поэма», «Лекції о воспитании детей». Над цією ж проблемою також активно працювали багато вчених незалежної України. З-поміж них Л. Ю. Ковальчук, О. Л. Хромова, О. В. Матвієнко, С. С. Невская, П. М. Щербань. Останнє десятиліття ознаменувалось появою низки наукових публікацій уже відомих дослідників і вчених-початківців Л. М. Омельченко, А. Б. Рацула, О. М. Сергійчука, О. Гуляр, О. Ярошинської, І. В. Альошкіної та інших.

Однак у зв'язку з постійними змінами, що кожного дня відбуваються в українському суспільстві і, відповідно, в родинах, означена тема набуває все більшої актуальності, потребує постійного теоретичного опрацювання і розробки дієвих практичних підходів.

Мета статті: здійснити комплексний аналіз концепції сімейного виховання А.С.Макаренка та визначити ідеї, що є актуальними в умовах функціонування сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Педагогічна система А.Макаренка – це складна сукупність ідей і практичних рішень, з-поміж яких важливе місце посідає проблема сімейного виховання. Не дарма Антона Семеновича вважають одним із засновників сімейної педагогіки.

Сімейне виховання – це складова частина контрольованої соціалізації людини в сучасному цивілізованому суспільстві; воно являє собою одну з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту [2]. Антон Семенович був переконаний, що сімейне виховання – це не стихійний процес, а цілеспрямована діяльність, що потребує ретельної підготовки і реалізації з застосуванням методів прогнозування, моделювання, планування, проектування, організації взаємин. Педагог вважав, що виховання дітей – найголовніша сфера суспільного життя. Й він присвятив усіх своїх відомих праць «Книга для батьків» і «Лекції про виховання дітей». У них автор торкнувся цілої низки проблем сімейного виховання: сім'я як незмінний обов'язковий фактор всебічного виховання дитини, умови виховання, структура сім'ї та її виховне значення, роль батька і матері у вихованні, види авторитету батьків, взаємозв'язок школи й сім'ї.

У своїй лекції «Про виховання дітей» в розділі «Загальні умови сімейного виховання», педагог зазначав: «Перш за все, звертаємо вашу увагу на наступне: виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати. Правильне виховання із самого раннього дитинства – це зовсім не така важка справа, як багатьом здається. По своїм

труднощам ця справа під силу кожній людині, кожному батькові і кожній матері. Добре виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки вона цього дійсно захоче, а крім того, це справа приємна, радісна, щаслива» [1, с. 236].

Розмірковуючи над проблемами сімейного виховання, А.Макаренко наголошував, що батьки допускають багато помилок по єдиній причині – вони не усвідомлюють чи не поділяють вимог сучасної епохи. Ця теза була проголошена в першій половині ХХ ст., але дійшла незмінною до наших днів, залишаючись актуальною для становлення кожного наступного покоління. Педагог мав на увазі скасування буржуазного суспільства, злиття і зрівняння представників різних класів, відхід в минуле патріархальної (батьківської) сім'ї. Останню позицію слід розглянути детальніше, адже, на думку А.С. Макаренка, структура сім'ї, її устрій інколи відіграють вирішальну роль в житті дитини .

Сім'я має бути міцним, дружним, рівноправним колективом. Епоха домінантності батька, як глави роду, змінилась добою рівності: чоловіки і жінки визнані громадянами з однаковими правами і обов'язками, що вплинуло на виконувани ними соціальні ролі та їх статус в суспільстві. Так жінка вже є не лише матір'ю і берегинею домашнього вогнища, а й активним учасником соціально-економічного й громадсько-політичного життя суспільства. На батька, відповідно, крім обов'язку матеріального забезпечення сім'ї, покладаються й інші завдання (в тому числі й виховні). А.С. Макаренко наголошував, що у вихованні дітей мають брати участь усі члени родини. При цьому представники старшого покоління (батьки) повинні розуміти, що вони не начальники, безконтрольні господарі, а лише старші (тобто відповідальні) члени колективу [1, с. 238].

Торкався він і такого болючого для сучасного українського суспільства питання як повнота сім'ї. На думку педагога, повна сім'я – це одна з невідмінних умов успішного виховання, адже кожен з батьків робить власний внесок у формування і становлення нової особистості. Дитина без батька чи матері виховується «наполовину», відчуваючи при цьому психологічний дискомфорт, навіть меншовартість. Часто в нестабільній дитячій свідомості місце відсутнього з батьків швидко займають негативні фактори оточуючого середовища. Антон Семенович наполегливо радить батькам, між якими існують непорозуміння, вирішувати конфлікти мирно і делікатно, не залучати дітей до сварок, не виливати на них свій гнів, не використовувати їх в якості засобу тиску на подружнього партнера. Поряд з цим педагог допускає існування ситуацій, коли подружні конфлікти доходять до крайньої межі і призводять до розлучення. А. Макаренко вважає, що в такому разі батько не зможе надалі виконувати свої виховні функції, тому повинен залишити сім'ю назавжди і більше не тривожити дітей візитами, але ні в якому разі не кидати напризволяще (матеріально підтримувати).

Антон Семенович мав власний погляд і на кількісну характеристику сімейного колективу. На його думку, виховання однієї дитини здійснювати важче, ніж кількох. На підтвердження такої теорії він зазначає, що єдина дитина дуже швидко стає центром сім'ї, вона отримує забагато уваги і любові, які згубно діють, перетворюючи дитя на самозакоханого егоїста. З метою правильного виховання педагог закликає батьків дотримуватися почуття міри у всьому, а, перш за все, у проявах любові до своїх нащадків. Надмірна любов може завдати великої шкоди не лише дітям, а й батькам. У колективі ж, де є кілька дітей різного віку, батьківська турбота розподіляється на всіх, а ті водночас набувають соціалізуючого досвіду спілкування, взаємного зв'язку [1, с. 238-239].

Та якою маленькою чи чисельною не була б сім'я, першочерговим завданням батьків є усвідомлення мети виховання. Лише ті батько і матір, які чітко уявляють кінцевий результат свого впливу на дітей, зможуть належно організувати виховний процес, підібрати відповідні методи і засоби, досягти бажаної цілі. Батьки, які просто живуть зі своїми дітьми і вважають, що не здійснюють ніякого виховного впливу, неприпустимо помиляються. Адже саме їхнє існування, поведінка, манери, розмови вже виховують – діти несвідомо копіюють їх у всьому. Тому батьки мають бути особливо вимогливими до себе, контролювати власну поведінку, висловлювання тощо, прагнути до розвитку і вдосконалення, подаючи гарний приклад для наслідування.

Варто згадати, що в усі часи існувала категорія батьків, твердо переконаних в наявності якоїсь прихованої таємниці виховання. Вони вважають, що гарними вихователями стають лише ті, хто дізнається цю таємницю. Тому часто вони вдаються до одного з наступних видів діяльності:

- поринають в навчальний процес: перечитують велику кількість педагогічної літератури, шукають поради з виховання в Інтернеті та засобах масової інформації, звертаються за допомогою до професійних педагогів або й навіть психологів, відвідують спеціальні курси для батьків;

- не вживають ніяких раціональних заходів для виховання своєї дитини, вважаючи, що не варто даремно старатись, адже вони не професійні педагоги і їм не відома та таємниця виховання.

Зазначимо, що в обох випадках батьки помиляються. Звісно, ті, хто вдаються до бездіяльності і посилаються на свою непричетність до педагогічної науки, є не просто неуками, а звичайними ледарями. Адже виховання потребує активної різнопланової участі, старанності, а головне – бажання. Лише ті батьки, які це розуміють, діють і досягають результатів.

Батьки ж, які обкладаються книгами та іншими джерелами інформації в пошуку цінних порад і настанов, з одного боку роблять крок вперед. Адже це сприяє їхньому саморозвитку, вдосконаленню, обізнаності, накопиченню знань. Проте, в той же час вони віддаляються від власних дітей, знівельовують їхню індивідуальність, використовуючи педагогічні шаблони. Крім того, відбувається свідоме співставлення своєї дитини з загальноприйнятим ідеалом виховання і будь-які відхилення від цього еталону сприймаються батьками, як власна поразка. Коли такі вихователі усвідомлюють, що обрані кліше не діють самі по собі, вони впадають у відчай і депресію, а оговтавшись, знову шукають нових порад і вказівок.

З цього приводу Антон Семенович зазначав, що не існує особливих рецептів – є старанність. І ніякі поради не допоможуть, якщо в самій особистості вихователя є значні недоліки [1, с. 241].

Особливо А.Макаренко наголошує на необхідності самовиховання батьків, закликаючи контролювати кожен свій крок. Цій проблемі Антон Семенович присвятив лекцію для дорослих «Про батьківський авторитет», у якій здійснив психолого-педагогічний аналіз різних форм псевдо авторитетів:

- авторитет придушення (батьки залякують дітей, застосовують методи психологічного і фізичного насилля);

- авторитет віддалі (між батьками і дітьми немає психологічного контакту, духовної близькості, спільних інтересів тощо, натомість психологічна і навіть фізична відокремленість);

- авторитет чванства (батьки вихваляють себе, недооцінюють і принижують інших людей);

- авторитет педантизму (батьки – бюрократи і формалісти – все забороняють дітям);

- авторитет резонерства (діти потерпають від постійних, надокучливих, часто зовсім недоречних і зайвих повчань);

- авторитет любові (батьки безмежно люблять, пестять і ніжать дітей);

- авторитет дружби (в сім'ї відсутня повага до старших, елементарна субординація, а натомість побутує панібратство);

- авторитет підкупу (слухняність дітей досягається лише в обмін на подарунки й обіцянки батьків).

Натомість педагог переконує, що справжній батьківський авторитет має ґрунтуватися на громадській діяльності батьків; знанні життя, захоплені і потреб дитини; увазі до її досягнень і проблем, бажанні допомогти; почуттях розумної любові, помірної вимогливості, відповідальності [1, с. 243-250].

Спілкуючись з дитиною, батьки мають бути серйозними, але не похмурими і наспуленими; невимушеними, щирими і відвертими, а не веломовними балакунами;

відкритими і доступними, та не вдаватись до панібрацтва. Слід намагатися проводити більше часу в сімейному колі – дорослі і діти разом (наприклад за трапезою, під час спільної праці, на дозвіллі), та ні в якому разі не обмежувати свободу дітей, їхній особистий простір і коло спілкування. Батьки, які виховують дітей в «парникових» умовах, на думку А.Макаренка і переважної більшості сучасних педагогів, здійснюють величезну помилку. Звісно, не можна засуджувати бажання захистити дитину від згубного впливу негативних факторів оточуючого середовища. Але рано чи пізно діти виростуть і самі зіткнуться з відкритим світом, соціумом, його культурними надбаннями і аморальними рисами. Тому необхідно сформулювати в них уміння бачити і розрізняти прийнятне і недопустиме, що ми по-простому ще називаємо добром і злом, а головне – не піддаватись впливу негативних чинників і за можливості боротися з ними. В умовах ізоляції від відкритого простору не можливо розвинути такі якості. Слід урізноманітнювати оточення дітей, розширювати їх кругозір, допускати створення особистого простору, але не втрачати з поля зору.

Перед батьками стоїть завдання не цілком і повністю контролювати життя своїх дітей, захищаючи від усього оточуючого, а лише вчасно зупиняти їх і спрямовувати, не сліпо водити за руку, а тільки корегувати їхній рух.

Серед інших завдань сімейного виховання А.С. Макаренко особливо виділяв трудовий, статевий і культурний розвиток.

На думку педагога, дітей змалечку слід заохочувати до праці, адже праця – один із самих основних елементів виховного процесу. Трудова участь дітей у сім'ї повинна розпочинатися в доступній дітям формі – гри. З віком трудові доручення слід ускладнювати і відокремлювати від гри, щоб діти серйозно і відповідально сприймали свою діяльність. А.Макаренко радив батькам:

знайомити дитину з умовами життя сім'ї, з працею батьків, виховувати повагу до праці;

залучати дітей до різноманітних господарських справ, аби розширювати спектр їхніх трудових можливостей і навиків;

не робити за дітей те, що вони спроможні зробити самі, бо це лише провокуватиме лінощі (лінощі розвиваються, коли батьки не привчають дитину переборювати перешкоди, не викликають у неї інтересу до сімейного господарства, до праці, до тієї втіхи, яку приносить власноруч зроблене діло);

організовувати спільну працю братів і сестер різного віку (але не допускати трудової нерівності в сім'ї – слідувати, щоб старші не експлуатували працю менших).

Таким чином, правильне керівництво у сфері домашнього господарювання сприяє вихованню у дітей таких якостей як колективізм, чесність, турботливість, бережливість, відповідальність, здатність орієнтування, оперативна здібність.

Аналізуючи зміст і значення трудового виховання в сім'ї, Антон Семенович виділяв наступні принципи:

від трудового виховання і підготовки дитини залежить її життєвий рівень, достаток в майбутньому, а також її громадянські якості;

трудитись потрібно не лише через життєву потребу, а за власним бажання: до праці слід ставитись з любов'ю і радістю, розуміти її користь і вагомість, застосовувати творчий підхід;

під час праці відбувається не лише трудова підготовка людини, а й виховання товариша, члена колективу (в тому числі сімейного);

активна праця сприяє не лише фізичному, а й психічному, духовному розвитку, моральному становленню особистості;

трудова підготовка відіграє важливу роль не лише в суспільно-виробничій сфері, а й в особистому житті людини.

Разом з цим, А.Макаренко наголошував, що під працею слід вбачати не лише фізичні, а й розумові зусилля. Тому поряд з трудовим вихованням необхідно забезпечувати умови для розумового розвитку дитини [1, с. 276-279].

Особливу увагу педагог присвятив розкриттю питання статевого виховання в родинному колі. Перш за все, Антон Семенович зазначав, що даний виховний напрям не слід перетворювати на глобальну проблему. Він радить взагалі не виокремлювати даний напрям з-поміж інших, а здійснювати поступове роз'яснення різних нюансів статевої сфери загальному в руслі процесу виховання. На його думку, у дітей будь-якого віку слід виховувати статево культуру, а не сприяти статевої освіченості. Необхідно, аби в свідомості дітей чітко закарбувалось, що стосунками керує почуття любові, а не потреби і бажання. Батьки мають формувати у дітей поваги до протилежної статі, певну сором'язливість, скромність. Свою позицію А. Макаренко аргументує наступним чином: акцентування батьківської уваги на статево вихованні призводить до «раннього дозрівання» і розбещеності дітей, адже потік несвоєчасної чи надмірної інформації з інтимної сфери сприяє зростанню природного інтересу дітей і спонукає їх до необдуманих вчинків [1, с. 285-291]. Дана концепція є діаметрально протилежною сучасним підходам до питання статевого виховання, які навпаки закликають розширювати дитячу поінформованість шляхом відкритого спілкування з батьками і педагогами. Та, як показує досвід сьогодення, така просвітницька робота дійсно лише посилює статево зацікавленість дітей і призводить до ранніх інтимних стосунків.

Аналізуючи різні аспекти сімейного виховання, Антон Семенович наголошує на визначальній ролі сім'ї у формуванні культурних навиків підростаючих поколінь. Він засуджує батьків, які перекладають тягар культурного виховання на навчальні заклади і педагогічні колективи, адже саме в родинній атмосфері у дітей закладається фундамент культурного світогляду, естетичний потяг і вподобання. Макаренко переконує, що культурне виховання буде корисним і дійсно результативним лише тоді, коли воно організовується свідомо, з використанням певного плану і доцільних методів. Педагог радить використовувати такі форми культурного виховання: казка і книга, газета, театр і кіно, культурно-просвітницькі заклади (музей, виставки), заняття спортом, а також спільне дозвілля. Антон Семенович наголошує на необхідності активного застосування останньої форми – дозвілля, особливо замських прогулянок, відпочинку на природі, спільним тренуванням; і закликає не захоплюватись відвідинами кінотеатрів (вони перетворюють дитину на пасивного споживача) і театрів (зазвичай спектаклі важко сприймаються дитячим розумом). Головним фактором тут виступає власне особистість батьків: їхній культурний рівень, потяг до саморозвитку, естетичні смаки і погляди є наглядним прикладом для наслідування, який охоче копіюється нащадками. Якщо культурне виховання організовується штучно, тобто батьки намагаються сформувати в дітей якості, якими самі ж не наділені, то вихованці не сприймають всерйоз батьківські зусилля і просто протівляться їхньому впливу [1, с. 293-300].

Важливо зазначити, що сучасні батьки впадають у дві крайнощі: або навантажують дітей потужним культурно-просвітницьким впливом з перших днів, чим ризикують викликати в них апатію і відвертий супротив у майбутньому; або взагалі не докладають зусиль і пускають все на самотік, випускаючи в життя молодь з надзвичайно низьким культурним рівнем і спотвореними естетичними поглядами. А відповідальність за такі наслідки сімейного впливу зазвичай перекладаються на плечі педагогів і громадськості.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Аналізуючи педагогічні погляди А.С. Макаренка на проблему сімейного виховання, ми дійшли висновку, що фундаментом його системи виховання була народна основа, рід; а сім'я розглядалась, як незамінна платформа організаційної технології виховної діяльності колективу. Він вбачав у сім'ї єдиний педагогічний і різновіковий колектив, що здійснює соціалізацію особистості, фізичне, моральне, культурне і трудове виховання, професійну орієнтацію підростаючого покоління. Наголошував, що саме в сім'ї формуються ті якості, які більше ніде сформовані бути не можуть. На його думку, необхідними умовами правильного виховання дітей є повна сім'я, гарні взаємини між батьком і матір'ю, власний приклад батьків, правильно побудовані стосунки між батьками і дітьми, чіткий і строгий режим життя, належно організована трудова діяльність членів сім'ї.

Як показує стан розвитку сучасного суспільства, специфічні умови життєдіяльності української сім'ї вкотре загострюють необхідність дослідження проблеми сімейного виховання. Ми переконані, що ключі до розв'язання ряду актуальних питань даної сфери можна почерпнути саме з педагогічних концепцій А.С. Макаренка. Тому вважаємо за необхідне надалі поглиблювати вивчення його виховних ідей.

Список використаних джерел

1. Макаренко А.С. Книга для родителей / Антон Семенович Макаренко. – К.: Радянська школа, 1987. – 384 с.
2. Шевчук І.В. Концепція А.С.Макаренка і проблема сучасного сімейного виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/shevchuk-iv-kontsepsiya-asmakarenka-i-problema-suchasnogo-simeynogo-vihovannya>

Стаття надійшла до редакції 13.03.2013

Рацул А.

Кировоградский государственный педагогический университет имени В.Винниченко, Украина

ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ А.С.МАКАРЕНКО

Статья раскрывает различные аспекты процесса семейного воспитания в педагогической концепции А.С. Макаренко. Автор осуществляет комплексный анализ воспитательных теорий А.С. Макаренко, выделяя идеи, актуальные в условиях функционирования современного общества.

Ключевые слова: семья, семейное воспитание, семейные отношения, воспитательное влияние.

Ratsul A.

Kirovograd State Pedagogical University named after V.Vinnichenko, Ukraine

THE PROBLEM OF FAMILY UPBRINGING IN PEDAGOGICAL CONCEPTION OF A.S.MAKARENKO

The article reveals different aspects of family upbringing in the pedagogical concept of A.S.Makarenko. The author provides a complex analysis of upbringing theories by A.S. Makarenko, highlighting the ideas which are topical in the functioning of modern society.

Keywords: family, family upbringing, family relationships, upbringing influence.